

УДК [37.013.42:159.922.76-056.49]–047.48

К. О. Дуванська

ДЗ «Луганський національний університет ім. Тараса Шевченка»

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДЕЛІНКВЕНТНОЇ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНІХ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Стаття присвячена дослідженню феномену делінквентної поведінки в сучасному суспільстві та механізмів процесу формування делінквентної особистості неповнолітнього. Делінквентна поведінка має складну природу, яка зумовлена безліччю взаємопов'язаних факторів, що впливають один на одного, тому в роботі здійснено теоретичну характеристику явища делінквентної поведінки, проаналізовано основні теорії та концепції виникнення й розвитку делінквентної поведінки особистості, визначено відмінність між девіантною та делінквентною поведінкою особистості неповнолітнього.

Ключові слова: *девіація, девіантна поведінка, неповнолітній, правопорушник, делінквентність, делінквент, делінквентна особистість неповнолітнього.*

Постановка проблеми. Молодь нашої країни формується в складних соціокультурних умовах і на її розвиток впливають усі економічні й політичні суперечності, неврівноваженість соціальних процесів, криміногенність суспільства. Проблема делінквентної поведінки нині набуває все більшої актуальності: в останні роки значно зросла кількість відхилень у поведінці неповнолітніх, зростає й злочинність серед неповнолітніх, поширюється дитяча безпритульність, жебрацтво, наркоманія, алкоголізм, збільшується кількість молодіжних неформальних об'єднань з деструктивною спрямованістю та інших негативних проявів, ініціаторами яких стають неповнолітні.

Аналіз актуальних досліджень. Висока соціальна значущість і суспільна небезпека делінквентної поведінки, а особливо її прояви серед неповнолітніх, породжують безліч досліджень, різних концепцій, які дають пояснення цьому феномену. Делінквентна поведінка, насамперед, є одним із різновидів девіантної поведінки. Саме поняття «девіантність» і «девіантна поведінка», як правило, є найбільш поширеними в літературі на позначення різноманітних проявів порушення поведінки серед неповнолітніх. Але ці поняття, виявляється, не точно відображають сутність явища. Вивчення феномену делінквентної поведінки проводиться в різних галузях науки: кримінології, соціології, психології, педагогіці та медицині. Проблема делінквентної поведінки – міждисциплінарна проблема, тому протягом останнього десятиріччя кількість наукових публікацій з цієї тематики значно зросла, що підкреслює значущість і актуальність проблеми на сучасному етапі розвитку суспільства. Але не слід забувати про наявність таких проблем, як відокремленість досліджень фахівців тих

чи інших спеціальностей у вирішенні цього питання, стриманість у взаємовпровадженні ідей і досягнень, а також недостатня взаємопоінформованість з цього питання представників різних напрямів науки. Так, ученими на сучасному етапі досліджено: загальні проблеми соціально-педагогічної та соціальної роботи з неповнолітніми, схильними до протиправної поведінки (І. Зверева, А. Капська, С. Харченко), зміст та напрями соціально-педагогічної роботи з підлітками з делінквентною поведінкою (М. Фіцула), соціально-педагогічні причини виникнення асоціальної поведінки неповнолітніх (С. Болтівець, Ю. Гербєєв, Е. Костяшкін, Г. Медведєв, В. Оржеховська, О. Пилипенко), психологічну специфіку правопорушень неповнолітніх (С. Белічева, В. Ковальов), діагностику відхилень у поведінці школярів (А. Белкін, О. Кочетов, В. Обухов), шляхи й засоби попередження асоціальної поведінки учнів (В. Баженов, О. Гонєєв, Л. Кондрашова), профілактику девіантної поведінки неповнолітніх (І. Козубовська, Т. Колесіна, І. Парфенович, Г. Пономаренко), корекцію відхилень у поведінці неповнолітніх (Н. Апетик, Г. Товканець), нові підходи до профілактики девіантної поведінки (В. Лютий), питання про перевиховання й ресоціалізацію неповнолітніх правопорушників (О. Беца, С. Горенко, В. Кривуша, В. Синьов, О. Караман), комплексна розробка психологічних і правових аспектів профілактики й корекції делінквентної поведінки (Р. Балагута), зміст та умови реабілітаційної роботи з соціально дезадаптованими підлітками в умовах індустріального регіону (С. Коношенко) та ін.

Тому **метою статті** є розкриття різних теоретичних концепцій з проблеми феномену виникнення делінквентної поведінки серед неповнолітніх.

Виклад основного матеріалу. Дослідники в різних галузях науки подають досить широке трактування поняття «делінквентна поведінка». Воно настільки багатогранне, що існує певна термінологічна плутанина. Так, починаючи з 50–60-х років ХХ століття, у зарубіжній літературі міцно вкоренилося та ввійшло до наукового вжитку кримінологів, психологів, соціологів, медиків, педагогів поняття «делінквентна поведінка», яким позначали неповнолітніх, схильних до скоєння правопорушень. Іноді делінквентну поведінку об'єднують з девіантною. Насправді, ці поняття не є синонімічними та не збігаються. Вони співвідносяться між собою як вид і рід, як частка й ціле. Будь-які прояви делінквентної поведінки є поведінкою, що відхиляється (девіантною), але не всі девіантні дії можна віднести до делінквентних вчинків.

Поняття «делінквентна поведінка» (від лат. *delinquens* – провина), у широкому розумінні є синонімом протиправної поведінки – різновиду девіантної поведінки, дій особи, що порушують норми громадського правопорядку, загрожують благополуччю інших людей або суспільству взагалі та можуть бути правомірно покараними. При цьому маємо на увазі як поведінку особи, що офіційно визнана злочином, так і протиправні дії, що не потрапляють під юрисдикцію суду [5, 59]. Саме в такому значенні – поняття «делінквентна поведінка», «делінквентність» використовується в більшості сучасних соціологічних і кримінологічних публікацій. У вітчизняній педагогіці й психології поняття «делінквентна поведінка» часто використовується у вузькому значенні: для позначення антигромадської поведінки та некримінальних правопорушень неповнолітніх або проміжного етапу формування протиправної поведінки неповнолітніх. Отже, делінквентна поведінка має складну природу, яка зумовлена безліччю взаємопов'язаних факторів, що впливають один на одного.

1. Біологічна концепція делінквентної поведінки

Одним із родоначальників біологічного напрямку досліджень делінквентної поведінки є італійський лікар-психіатр Ч. Ломброзо. На його думку, основною детермінантою схильності до поведінки, яка має відхилення, були спадково-біологічні чинники, підкріплені впливом навколишнього середовища. Він стверджував, що «кримінальний тип» особистості є результатом деградації, який визначається певними антропометричними характеристиками [6, 146]. Теорія Ч. Ломброзо швидко набула великої популярності, але подальший розвиток наукових досліджень не сприяв її поширенню, оскільки не були визначені до кінця причинно-наслідкові зв'язки.

Концепція Е. Кречмера в руслі біологізаторського підходу про те, що відхилення в поведінці можна пояснити спадково-біологічними причинами, а темперамент і характер – типом будови тіла, була визнана методологічно неправильною, оскільки розвиток особистості не зводиться тільки до успадкованих генотипних особливостей.

Відомий американський лікар і психолог В. Шелдон (1940) підкреслював залежність між типами темпераменту й типами соматичної будови людини. Він вважав, що людям з певною будовою тіла, а саме мезоморфного типу, властиві характерні особистісні риси правопорушника.

Зроблено спроби встановлення зв'язку між делінквентною поведінкою й спадковістю в 60-і рр. ХХ ст. Так, результати генетичних досліджень, проведені У. Пірсом, дозволили зробити висновки, що наявність зайвої Y –

хромосоми у чоловіків (каріотип – ХУУ) визначає їх схильність до делінквентної поведінки. Подальші дослідження в цьому напрямі дозволили припустити, що дана хромосомна аномалія здійснює неспецифічний внесок у розвинення делінквентної поведінки через генетичну дезорганізацію й порушення розвитку особистості. Інші біологічні фактори – рівень гормонів, пошкодження головного мозку, органічне захворювання мозку, особливості нервової системи – також розглядаються як детермінанти, які призводять до відхилень у поведінці особистості.

Послідовний наслідувач застосування біологічного знання, професор Гарвардського університету Е. Уїлсон, запропонував ідею соціобіології, що вивчає біологічну основу всіх форм соціальної поведінки, як людини, так і тварин, використовуючи спільні принципи, методи, термінологію. Учений Е. Уїлсон поділяє думку про домінування генетичного впливу на поведінку людини й упевнений, що незабаром можна виділити й охарактеризувати специфічні гени, які відповідають за поведінку людини.

На сьогоднішній день більшість серйозних учених приходять до висновку, що біологічна схильність до різних форм делінквентності виявляється лише за наявності сприятливого впливу соціального середовища. Незважаючи на певну роль біологічних факторів у формуванні схильності до агресивної, девіантної й делінквентної поведінки, її вплив здатний значною мірою коригуватися під впливом цілої низки інших причин.

Таким чином, безперечно, генетичний фактор впливає на поведінку людини, але генетичного впливу недостатньо, щоб зумовити той чи інший тип поведінки. Біологічним шляхом наслідуються лише окремі нахили до делінквентної поведінки, але у взаємодії із зовнішнім середовищем, суспільним оточенням вони обумовлюють людську поведінку та за умови існування деяких обставин можуть стати однією з передумов відхилень у поведінці.

2. Психоаналітична концепція делінквентної поведінки

Особливе місце серед різних теорій і концепцій виникнення делінквентності посідають дослідження психоаналітичної орієнтації, засновником якої є З. Фрейд. На його думку, люди за своєю суттю антисоціальні й у силу свого розвитку вони наділені егоцентричним потягом до пошуку задоволення та до руйнування. Тому, будь-який вчинок особистості зумовлений конфліктом між «Я» й «воно» тобто між свідомим і підсвідомим. Деякі вчені пояснюють відхилення в поведінці неповнолітніх, ураховуючи закономірності людської психіки. Такі ідеї є різновидами «теорії фрустрації», прихильники якої вважають, що

фрустрація найчастіше призводить до агресії, а в подальшому до різноманітних форм негативної поведінки [7, 78].

Екзистенційно-гуманістичний підхід у межах психоаналітичної концепції виникнення делінквентної поведінки представлений у дослідженнях австрійського психолога й психіатра В. Франкла. На його думку, проблеми поведінки певною мірою пов'язані з дефіцитом специфічних людських характеристик, передусім, духовністю, свободою й відповідальністю. Фундаментальною мотивацією, на думку В. Франкла, є прагнення до сенсу життя, але, якщо воно блоковане, виникає стан екзистенціальної фрустрації й вакууму, що стає причиною агресивності, а далі й провокує делінквентні вчинки особистості.

Біхевіоризм, як одна з поведінкових теорій, що описує вплив стимулів навколишнього середовища на поведінку індивіда, чим підтверджує роль соціокультурних чинників у формуванні делінквентної поведінки. Засновниками цього напряму є Дж. Уотсон, Б. Скіннер, Е. Торндайк, А. Бандура, які у своїх наукових роботах і спостереженнях резюмували, що зміна зовнішніх умов здатна або загальмувати чи усунути, або, навпаки, стимулювати, активізувати та посилювати прояви делінквентності.

Згідно з теорією соціального научіння, основними механізмами формування делінквентної поведінки є: научіння через спостереження й научіння через дії та досвід. Теорія соціального научіння, що виокремилася з біхевіоризму, розглядає делінквентність, як результат соціальних взаємодій, у ході яких люди навчаються делінквентним моделям поведінки й отримують відповідні стимули, які б її закріпляли. Основна увага концентрується на різного роду заохоченнях і покараннях, що сприяють навчанню й закріпленню делінквентних реакцій. Найважливіші заохочення й покарання – це знаки соціального схвалення й відторгнення, одержувані індивідом від групи чи інших індивідів у процесі їх взаємодії.

3. Соціологічні концепції делінквентної поведінки

Протягом останніх років деякі дослідники звертають увагу на середовище та його вплив на особистість. Розгорнуте пояснення девіації, а, як наслідок і делінквентності, особистості, з точки зору соціології вперше дав Е. Дюркгейм. Він вважав, що основною причиною прояву девіації є аномія (фр. *anomie* – відсутність закону), тобто «відсутність регуляції», «відсутність норми». Аномія – це стан дезорганізації суспільства, коли цінності, норми, соціальні зв'язки або відсутні, або стають нестійкими й суперечливими [1, 89]. Це призводить до порушення стабільності, нестійкості, неоднорідності соціальних зв'язків, породжує порушення

загальнодержавного порядку, дезорганізує людей і призводить до різних видів відхилення в поведінці особистості.

Теорія аномії отримала подальший розвиток у роботах Р. Мертон. Головною причиною делінквентності він вбачав у розриві між цілями суспільства й соціально схвальними засобами досягнення цих цілей. Він запропонував типи поведінки, які, на його думку, є типами пристосування до суспільства: конформність – відповідність культурним цілям і засобам; інновація – передбачає згоду з цілями, але заперечує соціально схвалювані засоби їх досягнення; ритуалізм – заперечення цілей, але прийняття схвалюваних суспільством засобів їх досягнення; ретретизм – заперечення цілей і засобів (жебраки, наркомани, п'яниці тощо); бунт – припускає відчуження від панівних цілей і стандартів та формування нових цілей і засобів.

Концепції стигматизації, тобто наклеювання ярликів (Є. Лемерт, П. Беккер, Ф. Танненбаум, И. Гоффман) пов'язують розвиток делінквентної поведінки з притаманним людям довічним прагненням до категоризації оточуючих, яке веде до того, що протягом усього життя так чи інакше кожен стикається з необхідністю протистояти впливу стигматизації, а інколи долати наслідки дитячої стигматизації все життя. У соціально-психологічному аспекті стигма – надзвичайно впливовий соціальний ярлик, який цілком змінює ставлення до інших людей і до себе, примушуючи ставитися до людини тільки як до носія небажаної якості. Стигматизація трактується як процес нав'язування людині або групі людей негативної соціальної ролі. У межах теорії приклеювання ярликів можна виділити положення, згідно з яким, відхилення від норми – це не якість, внутрішньо притаманна будь-якій соціальній поведінці, а наслідок соціальної оцінки (стигматизації, «клеймування») індивіда оточенням. Основна теза вищезазначеної концепції при поясненні причин делінквентності зводиться до такого твердження: делінквентність – це результат соціальної оцінки поведінки й оголошення її певних видів девіаціями. Усі люди скоюють правильні й неправильні (у якому-небудь сенсі) вчинки. Але одні з них стають об'єктами соціального контролю й відповідного реагування, а інші – ні. Тим, хто потрапляє в поле зору соціального контролю, привласнюється клеймо «делінквент». Це пояснюється тим, що соціальний контроль породжує стигматизацію, а вона, у свою чергу, вже призводить до формування в стигматизованих індивідів стійкої делінквентної поведінки; створюючи у своїй сукупності підвалини делінквентності. Таким чином, у контексті зазначеного напряму, до делінквентної поведінки схильні люди, соціалізація яких проходила в умовах заохочення або ігнорування окремих

елементів делінквентної поведінки. У теорії стигматизації, вважається, що поява делінквентної поведінки стає можливою вже за умови лише визначення індивіда як такого, що соціально відхиляється, й застосуванні стосовно нього репресивних або виправних заходів [3, 117].

Проаналізувавши й узагальнивши результати теоретичного аналізу проблеми, слід зазначити, що соціальна стигматизація є складовою частиною багатьох стереотипів і має величезний вплив на самосвідомість людини. На нашу думку, саме ця теорія, має великий потенціал не тільки для об'єднання різних підходів у поясненні делінквентності, але й для планування превентивних заходів, що мають на меті мінімізацію шкоди як від самого явища делінквентності, так і від неадекватного державного й суспільного контролю, орієнтованого на припинення різних видів небажаної поведінки в соціумі.

Сазерленд у 1939 р. сформулював теорію диференціальних асоціацій. Відповідно до неї, делінквентна поведінка – складна й диференційована форма поведінки, яка формується в процесі взаємодії з іншими. Цей процес включає засвоєння делінквентної мотивації, виправдання такої поведінки.

Висновки. Таким чином, короткий огляд соціальних теорій свідчить про те, що делінквентна поведінка – результат соціальних процесів, складних взаємин між суспільством і конкретною особистістю.

У наукових колах поки що не розроблено синтетичну модель, яка могла б на єдиній основі об'єднати всі існуючі пояснення теорії делінквентності. Незважаючи на розбіжності проаналізованих теорій, створених окремими вченими, усі вони мають велике значення для пояснення феномену виникнення делінквентної поведінки. Це пояснюється тим, що всі проаналізовані теорії підтверджують необхідність соціально-педагогічного підходу до роботи з неповнолітніми, схильними до делінквентної поведінки.

Майже всі автори розглянутих теорій стверджують, що усунення окремих чинників дозволяє значно знизити вірогідність делінквентних дій, але лише комплексний підхід до усунення детермінант такої поведінки дозволяє говорити про високу вірогідність значного зниження проявів делінквентності.

Об'єднані ж зусилля педагогіки, психології, правознавства, соціології, соціальної педагогіки й інших наук у справі подолання та профілактики злочинності неповнолітніх і подібних негативних девіацій у поведінці молодого покоління можуть дати вагомий результат.

Отже, розкривши делінквентну поведінку як соціально-педагогічну проблему, визначивши три основні наукові напрями дослідження, ми зробили спробу описати картину наукових знань з цієї проблеми, що, у свою чергу, буде корисним для подальшого впливу та побудови технологій соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми, схильними до делінквентної, кримінальної поведінки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Змановская Е. В. Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения) : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Е. В. Змановская. – 2-е изд., – М. : Издательский центр «Академия», 2004. – 288 с.
2. Клейберг Ю. А. Психология девиантного поведения / Ю. А. Клейберг. – М., 2001. – 454 с.
3. Котляров Л. П. Девиантность как предмет социально-философского анализа : дис. ... канд. пед. наук / Л. П. Котляров. – О., 2003. – 184 с.
4. Личко Е. А. Типы акцентуаций характера и патологий у подростков / Е. А. Личко. – М. : ООО АПРЕЛЬ ПРЕСС, ЭКСМО-Пресс, 1999.
5. Соціальна педагогіка: мала енциклопедія / За заг. ред. проф. І. Д. Звереві. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 336 с.
6. Соціальна педагогіка: теорія і технологія : підручник / За ред. І. Д. Звереві. – К. : ЦНЛ, 2006. – 316 с.
7. Реан А. А. Социальная педагогическая психология / А. А. Реан, Я. Л. Коломинский. – СПб. : Питер, 1999. – 416 с.

РЕЗЮМЕ

Дуванская Е. А. Теоретические аспекты делинквентного поведения несовершеннолетних как социально-педагогическая проблема.

Статья посвящена исследованию феномена делинквентного поведения в современном обществе и механизмов процесса формирования делинквентной личности несовершеннолетнего. В работе осуществлена теоретическая характеристика явления делинквентного поведения, приведен анализ основных теорий и концепций возникновения и развития делинквентного поведения личности, обозначено и доказано различие между девиантным и делинквентным поведением личности несовершеннолетнего, что в свою очередь будет полезным для дальнейшего взаимодействия и построения технологий социальной работы с несовершеннолетними, склонными к делинквентному и криминальному поведению.

Ключевые слова: девиация, девиантное поведение, несовершеннолетний, правонарушитель, делинквентность, делинквент, делинквентное поведение несовершеннолетнего.

SUMMARY

Duvanska K. Theoretical aspects of juvenile delinquent behavior as a social and educational problem.

The article investigates the phenomenon of delinquent behavior in modern society, mechanisms of formation of the individual juvenile delinquent. In this article the theoretical description of the phenomenon of delinquent behavior, the analysis of the main theories and concepts of the development of delinquent behavior and personality, definitions prove the difference between the deviant and delinquent behavior of personality minor, which in turn will be useful for further exposure and creating technologies of social and educational work with the young, prone to delinquent, criminal behavior. The concept of «delinquent

behavior», in the broadest sense, is synonymous with illegal behavior - the kind of deviant behavior, actions, persons who violate the public order, threatening the well-being of others or to society in general and can be legally punished. In this case, we mean the behavior of a person officially recognized as a crime and illegal acts that do not fall under the jurisdiction of the court. It is in this sense – the term «delinquent behavior», «delinquent» is used in most contemporary sociological and criminological publications. In domestic pedagogy and psychology the concept of «delinquent behavior» is often used in a narrow sense: to refer to non-criminal anti-social behavior and juvenile delinquency or intermediate stage of formation of the wrongful conduct of minors. Thus, delinquent behavior is complex nature, which is caused by a multitude of interrelated factors that influence each other. Despite the differences analyzed theories created by individual scientists, all of them are important to explain the phenomenon of the emergence of delinquent behavior. This is due to the fact that all analyzes confirm the need for social theory and pedagogical approach to working with adolescents, prone to delinquent behavior. The combined efforts as pedagogy, psychology, law, sociology, social pedagogy and other sciences in the eradication and prevention of juvenile delinquency and such negative deviations in the behavior of the younger generation can give good results.

Key words: *deviation, deviant behavior, delinquent juvenile personality.*

УДК 378.034

Н. В. Ліфарєва

Дніпропетровський університет імені Альфреда Нобеля

ПРОБЛЕМА СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ПІДТРИМКИ ВТОРИННОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ЛЮДЕЙ ПОХИЛОГО ВІКУ

У статті висвітлено проблему визначення поняття соціально-педагогічної підтримки, яку ми будемо розглядати як комплекс дій, різноманітних заходів, що забезпечують допомогу в подоланні перешкод (труднощів, проблем) на шляху до самостійного вибору, життєвого й екзистенційного самовизначення, самореалізації, а також сприяння особистості людини похилого віку в реалізації її життєвих планів, у саморозвитку, самопізнанні та самовдосконаленні. Вивчення даної проблеми стосується багатьох аспектів старіння та носить міждисциплінарний характер. У статті також надано структурно-компонентний аналіз соціально-педагогічної підтримки вторинної соціалізації людей похилого віку, а саме її соціальної, психологічної та педагогічної складових.

Ключові слова: *вторинна соціалізація, похилий вік, структурно-компонентний аналіз, соціально-педагогічна підтримка: мета, завдання та її соціальна, психологічна й педагогічна складові.*

Постановка проблеми. Старіння населення суспільства нового типу, що формується з 50-х років минулого століття, привело світову спільноту до пошуків глобальних світових стратегій оптимізації свого розвитку. Починаючи з 1991 року, ООН послідовно здійснює розробку й поширення норм соціальної та культурної політики відносно людей літнього віку. Міжнародний план дій із питань старіння (2002 р.) визначив три пріоритетні напрями дій світової спільноти: